

Ժաննա Միքայելյան (Հայաստան, ՀՀ
ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

**ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ
ՀՆՉՑՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ**

Քննության ենթ առել ներկայիս ՀՀ վարչական միավոր համարվող Կոտայքի մարզի մի քանի գյուղերի խոսվածքների հնչյունական համակարգերը՝ հիմնականում համաժամանակյա կտրվածքով: Դրանք են՝ Գառնի, Էլար, Զառ, Պտղնի, որոնք անցյալ դարի 70-80-ական թթ., երբ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի աշխատակիցները հատուկ կազմած ծրագրով (ՀԲԱ) հավաքում էին հիշյալ գյուղերի խոսակցական լեզուները, այդ բնակավայրերը մտնում էին Աբովյանի վարչական շրջանի մեջ: Հենց տվյալ ժամանակահատվածի բարբառային պատկերն ունենալով՝ կատարել ենք մեր ներկա հետազոտությունները:

Հարկ է նշել, որ հավաքչական աշխատանքները հիմնականում կատարվում էին ընկալողական (պերցեպտիվ) մեթոդով:

Գառնի գյուղի բնակչության մեծ մասը 19-րդ դ. սկզբներին գաղթել է Պարսկաստանի Մակու գավառից, մի մասն էլ՝ Արևմտյան Հայաստանի զանազան վայրերից: Ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանի բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգմամբ, որից սովորաբար օգտվում են բարբառագետները, Գառնիի և մեր խնդրո առարկա մյուս գյուղերի խոսվածքները որևէ խմբակցության մեջ ընդգրկված չեն, այսինքն՝ մինչ այսօր գիտականորեն ուսումնասիրված չեն: Ինչ վերաբերում է Գառնիի խոսակցական լեզվին, ապա ասենք՝ բարբառային այս միավորն իր հնչյունական և քերականական հատկանիշներով ավելի շատ մոտ է արևելյան խմբակցության բարբառներին: Իսկ նյութերը գրի առնող բարբառագետը այն համարում է Մակուի խոսվածք¹:

¹ Լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնում պահվող *տետր h. 207*:

Բարբառների բաղաձայնական ենթահամակարգերն ուսումնասիրելիս սովորաբար քննության են առնվում բառակիրճը՝ որպես հնչունահնչութային ուժեղ դիրք: Այս մոտեցումով՝ Գառնիի խոսվածքի² բաղաձայնական ենթահամակարգը համաժամանակյա կտրվածքում քառաստիճան է: Բառակցքում գործառում են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, օրինակ՝ *բնոց, բրոթե՛լ, բութ, գնցին, գետին, գըլօխ, դնյնր, դընե՛լ, դուս, ճուն, ճուկ, ջննչըպան, ջուր*. պարզ ձայնեղներ՝ *և՛ փոխառյալ, և՛ հայերեն բառերում. բիրար, բողազ, բախտ, գովիկ, դնլաք, ջուվար, ջրհեզ, զնոթ, զնե՛լ, ժնմ, վերցընե՛լ, վնո՛լ*. խուլ՝ *պաքե՛լ, պասպ, կօվ, կրճատ, կակուղ, տատ, տուն, ծառ, ճըմընե՛լ, սիվտակ, շուն, շարժե՛լ, իե՛լք, իըմուկ, իըմար, իմօղ, ֆնննր, ֆայմ*. շնչեղ խուլ՝ *փիտե՛լ, քըցիպ, քիչ, քուֆըր, թամաքնր «ազահ», թուփ, թոռու՛լ, ցուռտ, չաղ, չմօր* և այլն, հպական, կիսաշփական և շփական բաղաձայններ: Չայնորդներով սկսվող բառեր, անշուշտ, նույնպես կան խոսվածքում. ինչպես՝ *մեր, մառթ, մասուր, նըման, նըխշուն, նայե՛լ, յարա, յե՛զ, լնցե՛լ, լնվընալ, ոնն, ոսատ*:

Դատելով վերը բերված շնչեղ ձայնեղներով օրինակներից՝ եզրակացնում ենք, որ դրանք բառակցքում հանդիպում են միայն բնիկ հայերեն բառերում: Իսկ ձայնեղ հպականներով՝ *բ, գ, դ, ձ, ջ*, սկսվող օտար բառերը նույնությամբ պահել են բառակցքի իրենց բաղաձայնները: Հետամուտ չլինելով այն իրողությանը, թե բարբառներում հատկապես երբվանից են շնչեղ ձայնեղ հպականներ ի հայտ եկել (գուցե դրանք եղել են վաղնջական ժամանակներից), այնուամենայնիվ, ենթադրում ենք, որ փոխառությունների՝ գրական, թե օտար լեզուներից, խոսվածք ներթափանցման ժամանակահատվածում ձայնեղից շնչեղ ձայնեղի փոխակերպման օրենքը բարբառային այս միավորում չէր գործում:

² Այս և հետագոտվող մյուս բարբառային միավորները պայմանականորեն անվանում ենք խոսվածք՝ չնայած Գ. Ջահուկյանն ընդունելի էր համարում նաև *ենթախոսվածք* տերմինը:

Գառնիի խոսվածքում բառասկզբի դիրքում, ինչպես դա հատուկ է շնչեղ ձայնեղներ ունեցող այլ խոսվածքների, գործառում է կոկորդային մի հնչյուն, որը Հ. Աճառյանի բնորոշմամբ թրթռուն, այսինքն՝ ձայնեղ հազագ է³: Այսպես՝ *՝սնիք, ՝սշկ, ՝սռու ՝սռէչ, ՝սռչի, ՝էռթիս, ՝իրիկուն, ՝էսոր, ՝իրսր, ՝իրէս, ՝ըմէն, ՝ընչի, ՝ուր, ՝ընգէր, ՝էրէվան, ՝սրցըկէլ* և այլն: Նկատենք, որ այս հազագը բարբառներում մեծամասամբ հնչութային արժեք չունի, այսինքն՝ առանց դրա գործառության էլ տվյալ բառի իմաստը չի աղավաղվում:

Գրի առնված ընդամենը մի երկու բնիկ հայերեն բառերի սկզբում հանդիպում է *h* խուլ հնչյունը, ինչպես՝ *հայրիկ, հավքէլ, հընցընէլ* «հանգցնել» և փոխառյալ՝ *հէյվան*: Բառասկիզբը բացառված դիրք է *η* և *ρ* բաղաձայնների համար: Դրանք հանդիպում են բառամիջում և բառավերջում. *փօղօց, գ՞էղ, իր՞էք, թունդիր* և այլն:

Խոսվածքում գործառող մի խումբ օտար փոխքոթություններում հանդիպում է *η* և *կ* բաղաձայններին արտաբերման տեղով մոտ արաբական մի հնչյուն, որը կկոչենք կատկային բաղաձայն: Խոսքը վերաբերում է ձայնեղ հպական *հ*-ին: Այսպես՝ *հօնաղ, հսրսնան, հայլան* «ծխամորճ», *հսլը, հայիւ, հսյդսս, հըֆիլ* «կողպեք», *հասաղ, հէյբաթ* «բամբասանք», *հըղի* «խուտուտ», *թահլա տալ* «գլուխկոնձի տալ» և այլն: Դժվար է ասել, սակայն, թե բերված օրինակներն արաբերենից անմիջական են անցել Մակուի բարբառային միավորին կամ արևմտահայերեն այն բարբառներին, որոնց հետ որոշ աղերսներ ունի Գառնիի խոսվածքը, թե դրանք արդեն իսկ միջնորդավորված կերպով եղել են այս խոսվածք թափանցած այլ փոխառյալ լեզուներում:

Գառնիի բառապաշարում բառի տարբեր դիրքերում օրինաչափորեն քմայնացել են *գ, կ, ք* բաղաձայնները և՛ հայերեն, և՛ փոխառյալ բառերում: Օրինակ՝ *գինի, գէլ, գուռ* «թեժ», *ցամքեր ա, մէշկի, քիչ, կէսոր, շէկ, կիսրար* «կիսով չափ», *կէրան* «կերան», *տէքէրկընիկ, կէսոր, մէկէլօր, փանկէլ, խըրկէլ, շիքէլ, քէրէլ, քընուկ, խաքէլ,*

³ Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 6, Ե., 1971, էջ 174, 246:

թամահիքսն, խօքի: Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ բաղաձայնները բոլոր օրինակներում քմային երանգ են ձեռք բերել առաջին շարքի միջին բարձրացման է, նույն շարքի վերին բարձրացման ի, հետին շարքի վերին բարձրացման ու ձայնավորներից և ^հէ բարձրացող երկբարբառից առաջ:

Գառնիի խոսվածքի է, ի, ը, օ, ու ձայնավորներն իրենց արտաբերման տեղով ու ձևով չեն տարբերվում գրական հայերենի նույն հնչյուններից: Նշենք, սակայն, որ հետին շարքի ա-ն ունի իր քմային՝ առաջնալեզվային լծորդ տարբերակը, այսինքն՝ առաջնային շարքի ստորին բարձրացման *ւ* հնչյունը: Օրինակներ. *գււգււթ, գււցին, դււրմււն, քււզուկ, գրնււց ջււղաչ, ջււրթէլ, ճրմււ<ծմակ, թււփլըմ ա, վււզնէլ, վււրէլ, էտդււ* «այդ աստիճանի», *գււնէլ, գււտիկ, գււմբուլ, գււրթււրէլ, մինսկ, ճււվււր, քււշէլ, քււնի, շււփււթ, փււթըտէլ, թուրսււգ, լււլըմ ա, վււռփէլ, լըվււցք, վււռէկ, վււստըկէլ, վււտ, վււխկ^{ու}օտ, խււրիք, խււգււր, խււլիվ^{ու}օր, ււքլօր, ււլուր, ^ււնիք, ^ււշկ, ^ււրցըկէլ* և այլն:

Նպատակ չունենալով խորանալ հնչյունական համակարգի պատմական քննության մեջ, այնուամենայնիվ, ասենք, որ վերոբերյալ օրինակները փաստում են. խոսվածքում ա ձայնավորը բավական օրինաչափորեն ենթարկվել է Աճառյանի օրենքին: Հարկ ենք համարում հիշեցնել, որ օրենքը հեղինակը հայտնաբերել էր Վանի բարբառի բառապաշարի ուսումնասիրության ժամանակ և նա այն տարածում էր միայն ա ձայնավորի վրա: Սակայն բարբառների հետագա ուսումնասիրողները, ընդլայնելով այս օրենքի գործառման սահմաններն այլ բարբառային միավորների ընձեռած փաստերի վրա, գտել են, որ ա-ն, նույնը նաև օ-ն, ու-ն, շատ բարբառներում քմայնանում են ձայնեղ (ք, գ, դ, ձ, ջ), որոշ թվով բարբառային միավորներում՝ շնչեղ ձայնեղ հպականներից (ք^հ, գ^հ, դ^հ, ձ^հ, ջ^հ), ձայնեղ շփական և կիսաշփական հնչյուններից (ժ, գ, վ, ձ,

ջ), շնչեղ խուլերից (*փ, ք, թ*), ն և լ ձայնորդներից, խուլ շփական *խ*-ից հետո բառի տարբեր դիրքերում⁴:

Հայերենի այլ բարբառային միավորների նման, որոնցում գործում է Աճառյանի օրենքը, և ինչպես երևում է քննության ենթակա խոսվածքի՝ վերոբերյալ վերջին օրինակներից, *ա*-ի քմայնացում է առկա ոչ միայն հիշյալ բոլոր հնչյուններից հետո, այլև բառասկզբում (*սփլօր, սլուր*), նաև հավելական (՝) հազագից՝ շնչից հետո (*սնիք, սնչկ, սնրցրկէլ*) դիրքերում: Քմայնացման այս երկու դեպքերը ավելի քիչ են հանդիպում բարբառներում: Նույն կերպ էլ՝ շնչեղ ձայնեղ հպականներից հետո ձայնավորի՝ տվյալ դեպքում՝ *ա*-ի առաջընթաց արտասանությունն ձեռք բերելը բարբառներում ո՛չ հաճախ հանդիպող երևույթ է:

Գառնիի խոսվածքի փոխառյալ բառերում, եթե փոխատու լեզվում եղել է քմային *ս* ձայնավոր, նույն հնչողությամբ պահպանվել է: Այսպես՝ *թամաքսն* «ագահ», *խսքսն*, *թսքնէլ*, *նսքնի*, *գսնիս*, *դսնաք*, *հսնր*, *հսնրս* և այլն: Ի դեպ, որոշ բաղաձայնների քմային արտասանությունն բարբառային այս միավորում, բնականաբար, առկա է նաև առաջնալեզվային *ս*-ից առաջ դիրքում (քմայնության նշանը չենք նշել՝ բառերի գրությունը չձանրաբեռնելու համար):

Աճառյանի օրենքը Գառնիի լեզվում չի տարածվել հետին շարքի մյուս՝ *օ, ու* ձայնավորների, ո՞ւր երկբարբառի վրա: Այսպես՝ *անօթի, դնու, ջնուր, թունդիր, թուփ, խըմուր, ջնու, ւմուր*: Ուշագրավ է, որ այս խոսվածքի հնչյունական համակարգում նաև չի գործում ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, այսինքն՝ առաջնային շարքի *ս*-ի ազդեցությամբ չի քմայնացել հարևան՝ նախորդող կամ հաջորդող, վանկի ձայնավորը:

⁴ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Վանի բարբառի*, Եր., 1953, էջ 19, 20, **Հ. Մուրադյան**, *Ինչպես հասկանալ Աճառյանի օրենքը*, Բանբեր Երևանի համալսարանի, թիվ 2, Եր., 1973 էջ 161, 165, **Ճ. Միքայելյան**, *Վասպուրականի խոսվածքների քմային ձայնավորները*, Եր., 2009, էջ 69:

Այսպես՝ *գ՛ւնրնան, գ՛ւնրուն, ջ՛ննդաչ, նլրրմաղ, գ՛նլլմ ա, նլուր, գնմբուլ, նքլոր, աղքնտ, թութննգ ծա՛ննչկ* և այլն:

Համոզված կարող ենք փաստել՝ առաջին շարքի *նն* ձայնավորը խոսվածքում ունի հնչութային արժեք այն հիմնավորմամբ, որ եթե նույնիսկ հասկանալի լինի տվյալ բառիմաստը, երբ այդ ձայնավորի փոխարեն գործածվի գրական հայերենի հնչումն ունեցող, օրինակ, *ա* լծորդ ձայնավորը, ապա բառն արդեն իսկ չի ընկալվի որպես բարբառային:

Գառնիի խոսվածքի հնչյունական համակարգում, ավելի հաճախ՝ բառի փակ վանկում, գործառում են *նէ, ո՛ո* բարձրացող երկբարբառները: Այսպես՝ *թինգնէկց, տաքքընէլ, դ՛նէլ, յէրգինք, գ՛նոնծ, ջ՛նոչնալ, յըմ՛որ, յ՛նորիգ*: Սրանք խոսքի շղթայում բառի աճման ժամանակ, եթե երկբարբառով վանկը բացվում է, չեն վերածվում *է* կամ *օ* պարզ ձայնավորների, ինչպես դա հատուկ է ուրիշ բարբառային միավորների, այլ պահպանվում են նույնությամբ: Օրինակ՝ *փըջէլ- փըջէլօվ, բ՛ննէլ - բ՛ննէլէն, մազէր- մազէրի, նէլ- նէլացալ, պէն- պէնէլ, յէլ- յէլի մէջ, շնզէր- շնզէրոջ, ջ՛նոջ- ջ՛նոջըցալ, յ՛նօղ- յ՛նօղի, յըմ՛որ - յըմ՛որի, յ՛նօղ- յ՛նօղօվ, պ՛նջ - պ՛նջէլ* և այլն:

Բարբառային այս միավորի բոլոր պարզ ձայնավորները, բացի միջին շարքի *ը-ից*, որով այստեղ չի սկսվում որևէ բառ, խոսքում բացառված դիրք չունեն: Այսինքն՝ նրանք հանդիպում են ն՛ բառասկզբում, և՛ բառամիջում ու բառավերջում:

Հիմնական գծերով սա է Գառնի գյուղի խոսվածքի հնչյունական համակարգի ընդհանուր պատկերը:

Մեր ուսումնասիրած հաջորդ բարբառային միավորը նույն տարածաշրջանի Էլար գյուղի լեզուն է⁵: Ներկայումս Էլարը Աբովյան քաղաքի մի թաղամասն է համարվում: Նյութերը հավաքողի գրառմամբ՝ գյուղի բնակիչների նախնիները ներգաղթել են 19-րդ

⁵ Բարբառային նյութերից տեսր հ. 238:

դարի սկզբներին՝ Տաճկահայաստանից, իսկ թե հատկապես որ բնակավայրերից են եկել, գյուղացիներից ոչ ոք չէր կարողանում հիշել: Խոսվածքը գրի առնող բարբառագետ Ալբերտ Խաչատրյանի վկայությամբ՝ այնքան էլ միատեսակ չէին տարբեր բարբառախոսների արտասանած՝ նույն բառերի բառասկզբի հնչյունները: Խոսեցնելով շատերին՝ բարբառագետը երբեմն նկատել է նման դիրքերում երկբարբառների համահարթեցում կամ շնչեղ ձայնեղների խուլ արտասանություն: Այնուամենայնիվ, խոսվածքի գրառման համար նյութ են տվել տարեց գյուղացիներից հատկապես երեք անձնավորություն՝ ծնված 20-րդ դարի սկզբներին: Բաղաձայնական ենթահամակարգը, ինչպես Գառնիին էր, քառաստիճան է: Բառասկզբի դիրքը նկատի ունենալով՝ փաստենք, որ խոսվածքն ունի շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ: Այսպես՝ *բ՛ագուկ, բ՛ածի՛նք, բ՛արցել, բ՛արկ, բ՛երել, բ՛ըշտել, բ՛ութ, բ՛ովել, գ՛ըլօխ, գ՛ացին, գ՛ել, գ՛իծ, գ՛ինի, գ՛ընալ, գ՛ունդ, գ՛երեզման, գ՛եղ, դ՛արման, դ՛անդուռ, դ՛առը, դ՛ըրին, դ՛էխծ, դ՛ըթում, դ՛ուռ, դ՛ըրկից, դ՛օղալ, ճ՛ընծաղիկ, ճ՛ու, ջ՛արթվել, ջ՛աղաչ, ջ՛ուր* և այլն: Բացի այդ, բառասկզբում Էլարի խոսվածքում գործառում են հինհայերենյան մյուս բաղաձայնները. *պաղել, պօպօք, պատ, տալ, տախտեղ, ծիրան, զամբիլ, զարթարել, կեռ, կօվկիթ, կրճուճ, փարչ, փօցըղ, վըզնօց, քավօր, հավ, հաքցընել, հարեվան, վօռփեվերի, քեռի, թաթման, հիվանդ, խառնըվել:*

Հատկանշական է, որ բառասկզբում պարզ ձայնեղ հպականները, ինչպես վերոհիշյալ խոսվածքում էր, հանդիպում են միայն փոխառություններում: Այսպես՝ *բուզ* «սառույց», *բեզարել, գօզուկ* «ակնոց», *ջանգուլում, ջընաղ, ջիգար* և այլն:

Էլարի լեզվում որոշակի թվով բառեր սկսվում են կոկորդային շփական *h* բաղաձայնով՝ ի տարբերություն Գառնիի, որում դրանց քանակը սահմանափակ է: Այստեղ, սակայն, հանդիպում է նաև հինհայերենյան *h> hu* անցում՝ *խատել, խամ* «համ», *խայ* «հայ», *խ՞օղ, խաչալ* «հաչել» և այլն: Բերենք բառասկզբի *h-h* օրինակներ. *հաքցընել, հարեվան, հին, հաստատ, հաշիվ, հայլի, հայաթ, հատ, հանել, հարցընել, հինգ, հեվալ:* Չենք բացառում, որ գուցե սա գրական հայերենի ազդեցություն լինի: Գրանցված

բարբառային նյութերում կա մի քանի բաղադրյալ բառ, որոնք բառամիջում պահպանել են ջ՛ շնչեղ ձայնեղ կիսաշփական հնչյունը: Դրանք են՝ *սապնաջ՛րրէր, աղաջ՛րրէր, պարգաջ՛րրէլ:*

Բավական թվով բառեր սկսվում են հավելական (՛) հնչյունով (շունչ), որը, մեր կարծիքով՝ այստեղ հնչույթի արժեք ունի. *՛էրթիկ, ՛առու, ՛ուլունք, ՛ալիվոր, ՛էրէս, ՛ընգէր, ՛էրէվան, ՛առճի, ՛ըմէն, ՛իրկուն, ՛էլնէլ, ՛ընդրէլ* «ընտրել»:

Մի դիտարկում. եթե որևէ բարբառային միավորի խորթ են քմային ձայնավորները, ապա նման հնչյուններ ունեցող փոխառյալ բառերում սովորաբար քմային արտասանություն ունեն միայն տվյալ առաջնալեզվային ձայնավորի հարևանությամբ գտնվող բաղաձայնները: Սա ակնառու փաստ է: Էլարի խոսովածքից բերենք օրինակներ. *քուլաշ, չանգ՛ալ, քանէշտ, գօզլուկ, քամար, ջանգուլում, ջիգար, կ՛քամ* և այլն:

Խոսվածքիս ձայնավորներն իրենց արտաբերմամբ չեն տարբերվում գրական հայերենի նույն հնչյուններից՝ *ա, է, ի, ու, օ, ը*, որոնք բոլորն էլ հնչույթներ են: Խոսվածքն ունի բարձրացող երկբարբառներ՝ *ուօ, ևէ:* Օրինակներ՝ *գուօ/օղ, գուօղնալ, պուօջ, չուօր, իուօ/օգ, ճուօ/օր, փուօ/օխ փուօ/օր, վուօտ, վուօջխար, վուօռթ, ֆուօրթ, թուօ/օք, իուօ/օգ, կուօ/օթ, փուօ/օշի, բիէ/էռ, գիէղ, դիէ/էվ, միէ/էղըր, նիէ/էղ, վիէ/էց, ցիէ/էց, իիէ/էլք* և այլն:

Հայերեն բավական թվով բարբառային միավորներում կան նշված հնչյունները, որոնք պատմականորեն *է, օ* ձայնավորներն են՝ վերածված երկբարբառների:

Էլարի խոսվածքը գրանցողը ամենայն բարեխղճությամբ նշել է բոլոր այն դեպքերը, երբ բարբառակիրները նույն երկբարբառները երբեմն որպես պարզ ձայնավորներ են արտասանել: Խոսքը վերաբերում է հատկապես փակ վանկերում գտնվող երկբարբառներին: Այսինքն՝ բառի հիշյալ դիրքում դրանք պարզ ձայնավորի վերածվելու միտում ունեին 20-րդ դարի 70-ականներին: Ուրեմն՝ *ուօ* –ն, *ևէ*–ն հնչույթի արժեք չունեին արդեն իսկ այդ ժամանակահատվածում:

Կոտայքի մարզի՝ մյուս՝ Ջառ գյուղի բնակիչների նախնիները, վերոհիշյալ թվերին բնակվող գյուղացիների վկայությամբ, ներգաղթել են Պարսկաստանից՝ հատկապես Սպահանից:

Ջառի խոսվածքն⁶ ունի եռաստիճան բաղաձայնական ենթահամակարգ: Բառասկզբում առկա են շնչեղ ձայնեղ բաղաձայններ, ինչպես՝ *բ՛անցրանալ, բ՛աց՞ի, բ՛եր՞ի, բ՛ուռ, բ՛երրնկալ, գ՛րլօխ, գ՛օռալ, գ՛ընալ, գ՛էղին, գ՛երէզման, գ՛ունդ, գ՛ինի, դ՛ըն՞ի, դ՛ըթում, ջ՛ուր, ջ՛արթըրվ՞ի, ձ՛ըմէրուկ, ձ՛ընծաղիկ, ձ՛ըք՞ի, ձ՛ու* և այլն: Ուշագրավ է, որ այդ նույն դիրքում շնչեղ ձայնեղ հնչյուններ են գրանցված նաև փոխառյալ բառերում: Ինչպես՝ *գ՛ըռէխ, դ՛ընջանալ, դ՛ըգ՞ի, դ՛օշար, ջ՛ուկար, ջ՛այ՞ի* և այլն: Ի դեպ, բառաբարդման ժամանակ շնչեղ ձայնեղ հպականները խոսվածքում պահպանվում են. *կըբ՛ըռնըրվ՞եմ, չըգ՛ըրա «չգրեցի», ամէնաջ՛ուօջ, քօռբ՛ուկ* և այլն: Ըստ գրանցված նյութերի՝ բառասկիզբը բացառված է պարզ ձայնեղ հպական բաղաձայնների համար: Բարբառային այս միավորում կան գրական արևելահայերենի հնչողությամբ գործառող պարզ խուլ, շնչեղ խուլ, ձայնեղ շփական բաղաձայններով և ձայնորդներով սկսվող բառեր: Օրինակ՝ *կարմրուկ, տաքքըն՞ի, հարփուխ, ց՞էց, ժամ, վառէկ, պուպու, գատիկ, թէլ, նըշանց, մօղօզիկ, ճըպճըպքըն՞ի* և այլն: Իսկ պարզ ձայնեղ հպական հնչյուններ հանդիպում են բառամիջում և վերջում՝ միջձայնավորային, ձայնավորից և ոնգային հնչյունից հետո դիրքերում. *դ՛աղէլ, կօղըրվէլ, բ՛օզ «բուկ», աբրամ «ապրեցի», լ՛ընդրէլ, ամբ, գ՛էղին, դ՛անդում, ճանջ, տ՛էնձ, ջ՛օզ* և այլն:

Փոխառյալ բառերի շարքում քիչ չեն *կ* ըմպանային հնչյունով սկսվող արաբերեն բառեր. *կ՛արիբ, կ՛ըֆիլ «կողպեք», կ՛օնդախ, կ՛ութի, կ՛ուշ, կ՛ըսմսթ, կ՛ըրաղ, կ՛ալմակալ* և այլն:

⁶ Բարբառային նյութերից տեսր հ. 272:

Որոշ դեպքերում ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ լսվում է (՛) շունչը, որն այստեղ, կարծում ենք, հնչյութի արժեք ունի, որովհետև առանց այդ հավելականի իմաստի աղավաղում է տեղի ունենում՝ չեն դիտվում որպես բարբառային բառեր: Օրինակ՝ *՛ըմեն, ՛իչավ, ՛ուր, ՛առէչ, ՛ընչի, ՛այլիվ՛որ, ՛առու, ՛ավ՛ող* և այլն:

Զառի խոսվածքի ձայնավորներն իրենց արտաբերմամբ չեն տարբերվում գրական արևելահայերենի նույն հնչյուններից: Բացի *ա, օ, ու, է, ը* ձայնավորներից, խոսվածքն ունի բարձրացող երկբարբառներ: Այսպես՝ *ամբ՛եր, կապ՛եր ա, ավ՛ել, գ՛էղ, չօրց՛եր ա, կ՛օճ* «կորիզ», *էփում ՛են, ուտում ՛են, ս՛երմ փիփ՛երթ, լ՛որ, աքլ՛որ, պ՛օչ* (բայց՝ *գ՛ըլխավօր, գ՛օրտընուկ, փօցի, շօր*), *ակն՛օց, տէղ՛եր, ց՛էց, կ՛օպ* (բայց՝ *կօպ՛եր*), *թ՛օք, բաքց վանկում՛նան թ՛օքք, լ՛օտը* :

Ինչպես Գառնիի և Էլարի բարբառային միավորներում է, Զառի լեզվում միջին շարքի *ը*-ն ունի դիրքային սահմանափակում. չի հանդիպում բառասկզբում, այլ գործառում է բառամիջում և բառավերջում: Խոսվածքիս հատուկ չէ ձայնավորների քմայնացման երևույթը: Սակայն կան շատ քիչ թվով փոխառյալ բառեր, որոնցում առկա է քմային *ււ* ձայնավորը: Այսպես՝ *միրգււմի* «աներորդի», *շււշ, թււմբււլ, թււզււ*: Իսկ ավելի հաճախ այս խոսվածքի փոխառյալ բառերում առկա քմայնացման երանգն իրենց վրա են կրում բաղաձայնները, հատկապես՝ *գ*-ն և *ք*-ն: Օրինակ՝ *գազառ, գազգազուկ, գօզուկ, քարմա* «աթար», *քառ, քուլ, քանդիր* «պարան», *քամար* և այլն:

Մեր ուսումնասիրած վերջին խոսվածքը նույն տարածաշրջանի Պտղնի գյուղինն է⁷: Այս բնակավայրի ներկայիս բնակիչների նախնիները այստեղ են ներգաղթել Պարսկաստանի տարբեր վայրերից 1828-1829 թթ.: Խոսվածքը լրացնող բարբառագետի՝ նույն Ալբերտ Խաչատրյանի կարծիքով՝ գյուղի լեզուն միատարր չէր: Սակայն նա աշխատել է հնարավորինս խոսվածքը մաքրել գրական արևելահայերենի

⁷ Բարբառային նյութերից *տեսը* հ. 239:

ազդեցությունից: Խոսեցրել է շատերին, որոնցից հիմնական բարբառախոսները վեցն էին՝ բոլորը կա՛մ 19-րդ դարի վերջերին, կամ էլ 20-րդ-ի սկզբներին ծնված մարդիկ:

Պտղնիի լեզվի բաղաձայնական ենթահամակարգը եռաստիճան է. բառասկզբում գործառում են պարզ խուլ հպականներ, շնչեղ խուլեր և պարզ ձայնեղներ: Վերջիններս հանդիպում են հատկապես փոխառյալ բառերում: Օրինակներ. *պամբասել, պան, պսնգուկ, պուռ* «բուռ», *պուրթ, կրլօխ, կրնալ, կինի, կետին, կերեզման, տարման, տեղց, տեղ* «թույն», *տըտում, տընել, ծնք* «ձագ», *ծուն* «ձյուն», *ծու* «ձու», *ճարթըվել, ճուրթ, փակի՛ել, փիփերթ, փրխսի՛ել, ցոցօլ, շիթիլ, բնրդու* «բարդի», *դանդուռ, բառֆիկ* «փայտյա կոթավոր գործիք», *չըրթել, դըրմըղ* «փոցխ», *դսրման, գսնգար, ջուրթ, վարել, վ՞օտ, վ՞օնց, թարաֆ, խընօցի* և այլն:

Բառամիջում պարզ ձայնեղ հպական բաղաձայններ են գրանցված միջձայնավորային և ոնգային ձայնորդներից հետո դիրքերում. *օջօրք, պաղըրհան, կ՞օղըրվավ, յեղել, ամբ, թանգ, թինգ տալ* «թիկնել», *մ՞ենձ* և այլն:

Հավելյալ (՞) հազագով սկսվող բառեր խոսվածքումս նույնպես կան, որոնք դարձյալ ունեն հնչության յարժեք. *՞անեչ, ՞ախպուր, ՞ուր, ՞եքուց ՞ըմեն, ՞ելնել, ՞երգար, ՞իրկուն:*

Վերը նշված բարբառային միավորներում հանդիպող *ի*՛ կամ *ի*՜ ըմպանային հնչյուններով սկսվող փոխառյալ բառերը Պտղնիի խոսվածքում արտասանվում են գրական արևելահայերենի *կ* խուլ կոկորդային բաղաձայնի նման. *կազ* «բադ», *կարիք, կըսմաթ, կայիմ, կըսըր* «ստերջ», *կավուրմա* և այլն:

Փոխառություններում առկա են քմային բաղաձայններ՝ երբեմն՝ կողքի ձայնավորների ո՛չ քմային արտասանությամբ. *քնուլուգ, քնուեշտ, քնմար, քանդիր, շնշ, քնն, անգալ, գոզուկ, ջանգուլում:*

Պտղնիի խոսվածքում գործառում են արևելահայերենի հնչումն ունեցող բոլոր ձայնավորները: Որոշ դեպքերում հանդիպում է հետին շարքի *ա* ձայնավորի առաջնալեզվային տարբերակը՝ թույլ քմայնացմամբ՝ *ա*՛ հնչյունը երբեմն էլ՝ *ա*՛: Օրինակ՝

բնրդու, դանդուռ, դանդախ, դանդառ, կըննալ (բայց՝ կըննաց), քննել, քննող, վննել, թննել, գնգար, գնտիկ, շո՛ր, տըմնակ, ծնվնր, կնթնն նրննն, ճնր, վնխ, տնռ, վնտ, տննակ, ննչ, թննել, կնն «գալ», ծըմնակ, մուրննբա, պննգուկ, գննրկել:

Բերված օրինակներից ելնելով՝ դժվար չէ ենթադրել, որ այս դեպքում էլ թեկուզ թույլ երանգով, գործում է Աճառյանի օրենքը, որին ենթարկվել է միայն *ա* ձայնավորը: Ի դեպ, խոսվածքումս նույնպես չի գործել ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը: Ի տարբերություն մեր ուսումնասիրած մյուս բարբառային միավորների՝ Պտղնիի լեզվի բառապաշարի բառակազմը *ը* ձայնավորի համար բացառված դիրք չէ: Այսպես՝ *ըղորթ, ընչի, ըսենց, ըտենց, ըստեղ ըտեղ, ընդեղ, ընդրա, ընձի, ընդօք* և այլն: Այս դիրքում *ը*-ն ունի հնչությանն արժեք, այսինքն՝ առանց այդ ձայնավորի արտասանության՝ տեղի կունենա բառիմաստի աղավաղում:

Քիչ դեպքերում գործառում են ^իէ, ^{ու}օ բարձրացող երկբարբառները, որոնք ավելի հակում ունեն պարզեցման:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ եզրակացնում ենք, որ Կոտայքի մարզի հիշյալ գյուղերի խոսվածքների հնչունական համակարգերն ունեն *և՛ նման, և՛ տարբեր* հատկանիշներ: Մի բան, սակայն, ակնհայտ է՝ դրանք արևելյան խմբակցության խոսվածքներ են: